

OPIRANJE JUGOSLAVENSKIM RATOVIMA: K JEDNOJ AUTOETNOGRAFIJI

Bojan Aleksov *

UDK: 342.742(497.1)“1991/1999”

327.36(497.1)“1991/1999”

355.019(497.1)“1991/1999”

172.4(497.1)“1991/1999”

Primljeno: 11.I.2013.

Prihvaćeno: 26.II.2013.

Sažetak

Unatoč organiziranju nekoliko masovnih protesta i znatnom izbjegavanju vojne obveze, antiratnom aktivizmu u bivšoj Jugoslaviji posvetio se mali broj ljudi. Opažanja i analize u ovom tekstu bave se najmanje dokumentiranom temom prigovora savjesti i dezerterstva, koje su bile moja preokupacija između 1991. i 1999. Tekst kontekstualizira antimilitaristički i antiratni angažman u (bivšoj) Jugoslaviji i ukazuje na neke od glavnih faktora koji su ga oblikovali, počevši od neizostavne uloge majki, preko feminističkog antimilitarizma, stranih aktivista/aktivistkinja, anarho-punka, pa sve do Kristova Govora na gori. Svjedočenje o mom učešću u antiratnom pokretu podijeljeno je na tri cjeline – kako sam postao aktivist, aktivizam i razmišljanja o aktivizmu. Posebno se bavim razlikama i vezama koje su postojale među antiratnim aktivistima/aktivistkinjama diljem bivše Jugoslavije koji/koje su se našli/našle na suprotnim stranama fronta, kao i našim kontaktima s aktivistima/aktivistkinjama iz inozemstva. Efekti postjugoslavenskog antimilitarističkog angažmana su analizirani i prezentirani kako bi eventualno mogli koristiti međunarodnom mirovnom pokretu.

Ključne riječi: autoetnografija, prigovor savjesti, dezerterstvo, antiratni aktivizam, Srbija.

UVOD

Kad su mi urednici predložili da napišem tekst koji je pred vama, oklijevao sam. Moje iskustvo antiratnog aktivista okončalo se brutalno i ja sam i dalje očekivao ispriku za hapšenje i torturu koju sam preživio od strane srbijanske Službe državne bezbednosti. Dugo sam vjerovao da su zaborav i posvećenost akademskoj karijeri najbolji način da se nosim s traumom koju sam doživio. Onda mi se obratio Bojan

---

* Bojan Aleksov (b.aleksov@ssees.ucl.ac.uk) predaje povijest istočne Europe na The School of Slavonic and East European Studies University College London. Ovo je skraćena verzija poglavlja objavljenog u *Resisting the Evil: (Post-)Yugoslav Anti-War Contention*, ur. B. Bilić i V. Janković, 2012. Baden Baden: Nomos.

(Bilić), tada doktorand na mom univerzitetu, ukazujući na prazninu u postojećoj literaturi o otporu ratovima za jugoslavensko nasljeđe. Kako je naglasio, gotovo da nema svjedočenja onih koji su taj otpor pružali. Na kraju je, ipak, pobijedio aktivist u meni, pa sam odlučio zapisati svoje iskustvo, iako sam znao da ću tako pobuditi bolna sjećanja.

To se, međutim, ispostavilo kao moja najmanja briga. S obzirom na to da sam historičar, znam koliko je problematično oslanjati se na pamćenje poslije više od desetljeća od događaja u kojima sam sudjelovao. Moj najveći izazov bio je, dakle, što i kako da uopće pišem. Kao profesionalni istraživač, usvojio sam osnovne postulate historiografske „objektivnosti“ poput vremenske distance, narativa zasnovanog na dokumentima i dokazima i, što je najvažnije, nepristranosti, odnosno osobne nepovezanosti s predmetom istraživanja. U ovom tekstu, pak, trebalo je da krenem u sasvim drugom smjeru i da se okušam u formi analitičke autoetnografije u kojoj bih vlastito iskustvo postavio u kontekst širih društvenih procesa. Vesna (Janković) mi je pomogla tako što je sa mnom podijelila rad Ellis i Bochnera (2006) koji se bavi prednostima ove istraživačke metode, ali me je upoznala i sa skorašnjim naporima zagrebačkih aktivista i aktivistkinja da zabilježe i analiziraju svoj antiratni angažman (Janković i Mokrović 2011).

Pa ipak, bez obzira na to koliko sam se trudio da ispričam svoju priču i povežem je s postojećim teorijskim znanjima, manjak mog iskustva na polju autoetnografije je očigledan. Učinilo mi se nemogućim da moja sjećanja budu, kao i moj antiratni aktivizam, „neobuzdana, opasna, ranjiva, buntovna i kreativna“ (Ellis i Bochnera 2006: 435). Kao što bi se i moglo očekivati, „krotio“ sam svoju priču podvrgavajući je kontroli razuma, logike, historijskog konteksta i *post-facto* analize, te stoga ovaj tekst ispisuju dva „glasa“, jedan autobiografski i drugi – analitički. Mada ih nisam uspio razdvojiti, suzdržavao sam se, ipak, koliko sam mogao, od pretjeranih uopćavanja i teoretiziranja. Moj skromni cilj bio je samo da pridonesem našem znanju o jugoslavenskim ratovima i da ukažem na još jedan način na koji bi trebalo razumjeti kako ratove same, tako i pokušaje da se oni spriječe i da se ublaže njihove posljedice.

Svjedočenje o učešću u antiratnom pokretu podijelit ću na tri cjeline – kako sam postao aktivist, aktivizam i razmišljanja o aktivizmu – koje se, naravno, preklapaju. Za razliku od teorija društvenih pokreta koje žele objasniti vezu između protesta i aktivizma, s jedne, i širih društvenih odnosa, s druge strane, priznajem da je moj narativ sasvim subjektivan. S obzirom na to da graniči s ispovijedi, mnogi će se zapitati koliko je relevantan i reprezentativan. Jedino što mogu ponuditi kao odgovor na ovu sasvim legitimnu opasku je činjenica da je i moja motivacija da postanem aktivist, kao i kasnije iskustvo, sasvim osobne prirode. Iako je bilo nekoliko masovnijih protesta i znatnijeg izbjegavanja vojne obveze, antiratnom aktivizmu u bivšoj Jugoslaviji posvetio se mali broj ljudi. Budući da je moja aktivistička putanja os ove priče, opažanja i analize će se usredotočiti na najmanje dokumentirane teme prigovora savjesti i dezerterstva, koje su i bile moja preokupacija između 1991. i 1999. Osim toga, kratko ću kontekstualizirati antimilitaristički i antiratni aktivizam u (bivšoj) Jugoslaviji i ukazati na neke od glavnih faktora koji su ga oblikovali, počevši od neizostavne uloge majki, preko feminističkog antimilitarizma, stranih aktivista/

aktivistkinja, anarho-punka, pa sve do Kristova Govora na gori. Također, osvrnut ću se na razlike i veze koje su postojale među antiratnim aktivistima/aktivistkinjama diljem bivše Jugoslavije koji/koje su se našli/našle na suprotnim stranama fronta, kao i na naše kontakte s aktivistima/aktivistkinjama iz inozemstva. Konačno, ispitat ću efekte postjugoslavenskog antimilitarističkog angažmana i neke od pouka koje bi eventualno mogle koristiti međunarodnom mirovnom pokretu.

KAKO SAM POSTAO AKTIVIST?

Prvi put sam sudjelovao u antiratnim protestima u jesen 1991., odmah nakon što sam se vratio u Beograd sa služenja vojnog roka. Za mene, poput većine ljudi u tadašnjoj Jugoslaviji, rat je došao kao šok, bez obzira na to što je bio dugo pripreman. Najviše je, međutim, zbunjivala činjenica da je bilo relativno malo otpora toj strašnoj, orkestriranoj tragediji, koju se moglo spriječiti, a čije se posljedice osjećaju i poslije dvadeset godina.¹ Što je spriječilo masovniju reakciju? I ovdje mogu ponuditi jedino odgovor iz osobne perspektive. Samo godinu dana prije izbijanja sukoba – u jeku ozbiljne ekonomsko-političke krize – otišao sam u vojsku, kao i bilo koji drugi jugoslavenski osamnaestogodišnjak. Prije toga, proveo sam godinu dana u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje sam završio srednju školu, ne obazirući se mnogo na ono što se dešavalo kod kuće. Uz pomoć veza koje je imao u lokalnom vojnom odsjeku, moj otac je sredio da budem poslan u Hrvatsku, što dalje od Kosova jer se poput svih plašio jedino nereda i mogućih sukoba tamo, pa je služenje vojske na Kosovu trebalo izbjeći.² Ipak, ni on ni ja nikada nismo dovodili u pitanje poštovanje zakona i ispunjavanje zakonom propisane vojne obaveze. Danas mislim da smo bili „taoci“ uloge koju je vojska igrala u jugoslavenskom društvu, kao i ideje da je služenje vojnog roka čin uvođenja u svijet odraslih muškaraca. Jugoslavenski režim, oličen u liku Josipa Broza Tita, crpio je svoju moć iz pobjede komunističkih partizana u Drugom svjetskom ratu. Jugoslavenska narodna armija, nasljednica partizanske vojske, slavljena je kao četvrta vojna sila Evrope (Gow 1992; Marijan 2008). Ta je vojska, u stvari, preuzela ulogu graditelja nacije, pa je militarizam ušao u same ideološke temelje zemlje. Vojno osposobljavanje bilo je obvezno i uključivalo je školske predmete i vojnu službu koja je poslije Drugog svjetskog rata trajala tri godine, da bi poslije – kad sam ja bio u vojsci – bila skraćena na jednu. Prigovor savjesti je bio nepoznat koncept, bez obzira na to što su generacije religioznih prigovarača diljem Jugoslavije zahtijevale pravo na civilno služenje vojnog roka. Zbog toga su mnogi više puta bili osuđivani za isti „prijestup“, a neki su u veoma lošim

¹ Jedan od rijetkih pokušaja da se kontekstualizira (anti-)militarizam u Srbiji i Jugoslaviji učinio je Stojković (2011).

² Ovdje nema mjesta za kronologiju jugoslavenske krize koja se može potražiti u bogatoj literaturi o jugoslavenskim konfliktima. Želio bih naglasiti da mnoge studije ne posvećuju dovoljno pažnje relevantnosti „kosovskog pitanja“ za situaciju u Jugoslaviji i često ga vežu uz oružani sukob 1999. Zaista je do proljeća 1991. nasilja bilo na Kosovu, pa je većina stanovništva mislila da bi rat eventualno mogao izbiti samo tamo.

zatvorskim uvjetima proveli i do petnaest godina. Iako su ove kazne tijekom 1980-ih u dobroj mjeri ublažene, gotovo nitko – osim malog slovenskog mirovnog pokreta koji je tada stupao na scenu – nije na te ljude obraćao pažnju. Ja, na primjer, nikada nisam ni čuo za njih, niti sam razmišljao o mogućnosti prigovora savjesti, iako sam, kao i većina urbanih mladih ljudi u Jugoslaviji, prezirao vojnu službu.

Kao institucija političke indoktrinacije, JNA je bila objekt ismijavanja, ali ideja regrutacije, kao i vojska sama, nisu, u načelu, bile kritizirane. Nasljeđe i srbijanske i jugoslavenske državnosti zasnovano je na pobjedama na bojnopolju, pa su rat i nasilje često predstavljani kao sredstvo oslobođenja i napretka. U pogledu vrijednosti, patrijarhalni mentalitet i nacionalizam, naslijeđeni iz 19. stoljeća, dobro su se uklapali u militarizam koji su promovirali JNA i njeno komunističko rukovodstvo. Dominantna ideologija nikada nije dopuštala da „manje važna“ pitanja, kao što su ona koja se tiču emancipacije žena, seksualne orijentacije ili prigovora savjesti dođu na dnevni red. Rijetko su se, uostalom, njima bavili i oni koji su se suprotstavljali ideološkom monopolu partije. Napori koji su tijekom 1980-ih činjeni u Sloveniji kako bi se umanjio značaj vojske i afirmirala alternativna politička agenda nisu nailazili na dovoljno razumijevanja u Srbiji i drugim dijelovima Jugoslavije. Te su napore, čak i u toj najliberalnijoj jugoslavenskoj republici, ubrzo smijenili „oportunistički“ zahtjevi slovenskog nacionalnog samoopredjeljenja (Paunović 1995). Razlika između „pravih“ i „manje važnih“ pitanja bila je prisutna i u mirovnom pokretu koji je tek nastajao, kao i među različitim civilnim inicijativama. Mada su njihovi učesnici/učesnice jednoglasno odbijali rat, često su mir razumjeli samo kao odsustvo oružanog sukoba.

Dok sam bio u vojsci, bio sam stacioniran u sjevernoj Bosni i istočnoj Slavoniji, upravo tamo gdje su i izbili prvi sukobi (kakav je, na primjer, bio onaj 2. svibnja u Borovu Selu) između naoružanih srpskih i hrvatskih grupa. Moj vojni rok, koji je trebao biti samo jedna dosadna obaveza, pretvorio se u noćnu moru. Tijekom ljeta 1991. vidio sam i sudjelovao u izoliranim incidentima, ali sam u isto vrijeme naslućivao tragediju koja će zahvatiti cijelu zemlju. Moja je jedinica bila u stalnoj pripravnosti. Kako su tenzije rasle, oficiri su nam sve više prijetili i nasilno se ophodili prema nama. Također, sve češće nas je ispitivala vojna sigurnosna služba. Jednom prilikom, dok smo pratili konvoj s hranom, na nas je otvorena vatra na koju smo morali uzvratiti. Sjećam se tog događaja kao najidiotskije situacije – svi smo bili smrtno uplašeni, pa nismo znali kuda da pucamo. Vrištali smo i ispaljivali metke na sve strane. Na svakom smo mjestu, čak i u samoj kasarni, bili shrvani strahom, posebno zbog toga što Armija nije imala jasan cilj i zadatke osim da razdvaja različite naoružane grupe i sačuva Jugoslaviju.

Kako se to vrelo ljeto bližilo kraju, odluke rukovodstva JNA sve više su ugrožavale našu „neutralnu“ poziciju. Ono se, u stvari, spremalo na rat s Hrvatskom. Moju zemlju su – i to pred mojim očima – počeli rasturati sami Jugoslaveni, a ja se nisam mogao identificirati ni s jednom stranom u tom sve više etnički obilježenom konfliktu. Pojavio se tada u meni osjećaj zgađenosti Armijom, pa sam se sve više pitao o njenoj ulozi u jugoslavenskoj krizi. Jednostavno nisam mogao prihvatiti svoju „sudbinu“: izvršavati apsurdne naredbe, naviknuti se na rat i prihvatiti prezir, nepovjerenje i histeriju koji su ga pothranjivali. Tijekom ovih ljetnih mjeseci, mnogi

su vojnici iz Slovenije i Hrvatske dezertirali, osobito nakon što su njihove republike proglasile nezavisnost krajem lipnja 1991. Oficiri su ih odmah prozvali kukavicama, izdajnicima i neprijateljima. Ja nisam mogao tako lako promijeniti ono što sam osjećao prema svojim prijateljima: razumio sam i dijelio njihove strahove i brige. Odluka da dezertiraju bila je spontana i često nepolitička. Međutim, taj čin, nama koji smo ostali, i običnim vojnicima i oficirima, slao je jednu „polusvjesnu“ poruku, pa sam na kraju i ja poželio da se što prije izvučem.

Moja jedinica je 7. kolovoza 1991. prešla u Đakovo gdje je trebala štiti izolirani vojni objekt u kojem je bilo skladište municije i oružja. Neuspješno sam pokušao pobjeći i doživio sam slom kad su me uhvatili na „žici“. Poslali su me u sarajevsku vojnu bolnicu iz koje sam pušten s napomenom da sam „mentalno nesposoban za vojnu službu“. Jednostavnije rečeno, JNA se, uz Hrvate i Slovence, oslobađala i svih onih koji su joj mogli praviti probleme.

Sredinom kolovoza, zabrinut za prijatelje koje sam ostavio iza sebe, vratio sam se kući i sigurnosti. Ali mnoga pitanja su ostala sa mnom. Je li dezertiranje bilo dovoljno? Počeo sam smatrati da ne postoji nijedna ideja i razlog koja bi bila vrijedna moje smrti ili ubijanja drugih. Prijatelji i obitelj stvorili su okruženje u kom sam se osjećao zaštićenim i podržali su moju odluku, iako su prošli mjeseci prije nego što sam sasvim razumio političke implikacije svog čina. Kad su stigle vijesti o smrti nekih od regruta iz moje kasarne, shvatio sam kakvim sam čudom uspio napustiti Armiju. Nisam mogao šutjeti o njihovoj smrti i bio sam odlučan da svoje iskustvo podijelim sa što više ljudi. Ne samo da sam bio sasvim uvjeren u to da više nikada neću uzeti oružje, već sam osjećao da moram nešto učiniti protiv rata.

Međutim, u Beogradu sam bio šokiran time koliko su moji sugrađani malo znali o onome što se zbivalo na mjestima udaljenim samo nekoliko sati vožnje. Želio sam vikati, privući pažnju i svakom ispričati što mi se dogodilo, ali činilo se da nitko nije bio dovoljno zainteresiran. Desetljeće političke i ekonomske krize, koja je počela nakon Titove smrti, kulminiralo je nacionalističkom euforijom 1989. i već 1991. prešlo u ratno huškanje i oružane sukobe. U Srbiji je većina ljudi bila pod jakim utjecajem Miloševićevih medija koji su i promovirali ideju o Srbima kao vječitim žrtvama. Opozicija Miloševićevom režimu brutalno je ugušena 9. ožujka 1991. u prosvjedima u kojima su prvi put poslije Drugog svjetskog rata upotrijebljeni tenkovi, samo što je ovom prilikom Armija napala vlastiti narod (Gordy 1999; Jansen 2001). Kraha ovog protesta unio je letargiju, rezignaciju i osjećaj bespomoćnosti, dok su Miloševićevi mediji i dalje bjesomučno širili strah i nacionalističku mržnju što djelomično objašnjava i zašto opozicijske i antiratne aktivnosti nakon toga nisu uspijevale zadobiti masovnu podršku.

U jesen 1991., u jeku mobilizacije, slučajno sam naišao na malu grupu ljudi koja je prosvjedovala protiv rata paleći svijeće ispred rezidencije Slobodana Miloševića u beogradskom Pionirskom parku. Bilo je, također, i organiziranih prosvjeda protiv bombardiranja Vukovara i Dubrovnika. Osjetio sam olakšanje kad sam upoznao ljude koji su, kao i ja, bili duboko uznemireni ratom i nisu željeli šutjeti o tome. Te sam se zime pridružio organizatoru prosvjeda – beogradskom Centru za antiratnu

akciju (CAA), koji je osnovan tijekom ljeta kako bi kanalizirao otpor ratnim sukobima. Tijekom zime i proljeća 1992., čim se rat u Hrvatskoj stišao, eksplodirale su tenzije u Bosni i Hercegovini koje će, s još pogubnijim posljedicama, trajati sljedeće tri godine. U tom razdoblju, naš aktivizam se sastojao od uličnih prosvjeda jer smo imali malo iskustva, sredstava i prilika da poduzmemo nešto drugo. Tako su i naše prve akcije završile neuspjehom. Jedna je bila mirovna karavana koja je trebala putovati do Sarajeva i ukazati na pogubne posljedice koje ratni sukob može imati za budućnost Bosne i Hercegovine. Zatim, organizirali smo kampanju za skupljanje sto tisuća potpisa na osnovu kojih bismo tražili da parlament raspiše referendum i građanima/građankama omogućiti da se izjasne o tome trebaju li srpski vojnici ratovati izvan granica Srbije. Uspjeli smo skupiti oko 60 tisuća potpisa. Ipak, aktivisti i aktivistkinje CAA ostali su dosljedni svom cilju pa su u proljeće 1992. organizirali neke od najvećih mirovnih protesta na jugoslavenskom prostoru u kojima sam i ja intenzivno sudjelovao. Slične manifestacije su održane u Bosni i Hercegovini, ali je sve bilo bez izgleda da spriječi rat koji se spremao.

Početkom ljeta 1992. beogradski protesti, mirovne šetnje, koncerti, studentske demonstracije, dostigli su vrhunac. Na naše zaprepaštenje, Slobodan Milošević, predsjednik Srbije, koji je za nas bio oličenje ratnog huškanja i stradanja, uspijevao ih je sve preživjeti i ostati netaknut na svojoj funkciji. Ja sam, pak, doživio iskustvo koje mi je promijenilo život kad me je Vesna Pešić, direktorica CAA, izabrala da sudjelujem na međunarodnom okupljanju prigovarača savjesti (International Conscientious Objectors' Meeting – ICOM) u francuskom gradu Larzacu. Tamo sam upoznao mnogo muškaraca i žena iz cijelog svijeta koji su se ratu suprotstavljali principijelno. Većina njih nije bila ni na koji način ugrožena ratnim sukobima poput nas u bivšoj Jugoslaviji, ali su neki proveli godine u zatvoru, skrivajući se ili u egzilu jer su odbili vojnu službu. Svi su bili zainteresirani za moje iskustvo i nesebično mi ponudili pomoć, a neki su poslije godinama podržavali mirovne inicijative na tlu bivše Jugoslavije. I dok je moj otpor ratu bio motiviran osobnim razlozima, njihov se vodio savješću, religijskim i moralnim vrijednostima, poznavanjem historije, kao i osjećajem za nepravdu, patnju i razaranja koje rat uvijek proizvodi. To što sam upoznao druge prigovarače savjesti i podijelio s njima svoje misli i iskustva, učinilo je moj aktivizam više političkim i osnažilo otpor militarizmu, nacionalizmu i nasilju. Tada sam shvatio da mi, koji smo se u Beogradu suprotstavljali ratu, nismo bili sami.

AKTIVIZAM

Neuspjeh nekoliko masovnih protesta 1992. pridonio je osjećaju rezigniranosti i nemoći u Beogradu, ali i diljem Srbije. Baš kad smo pomislili da ne može biti gore, Srbiji su uvedene međunarodne sankcije koje su mnoge ljude, uključujući i protivnike režima, osudile na puko preživljavanje i tako osnažile političku apatiju. Ja sam se u to vrijeme, pak, potpuno posvetio antiratnom aktivizmu. Po povratku iz Larzaca, približio sam se Ženama u crnom (ŽUC), koje su od listopada 1991. tiho prosvjedovale odjevene u crninu. Sprijateljio sam se sa Stašom Zajović, feministkinjom i

osnivačicom ŽUC-a, na prvoj radionici posvećenoj mirnom rješavanju sukoba koju je, u organizaciji Centra za antiratnu akciju, vodio američki mirovni aktivist Eric Bachman. Staša me je upoznala s ostalim aktivistkinjama, i ja sam se oduševio njihovim beskompromisnim antimilitarizmom, odlučnosti kojom su odbijale poslušnost, kao i činjenicom da je njihova protestna strategija podrazumijevala insistiranje na javnosti i vidljivosti. Glavni feministički slogan grupe „ne u moje ime“, kao i posvećenost utvrđivanju individualne i moralne odgovornosti, govorenju i pružanju otpora, dobro su se slagali s mojim stavovima o prigovoru savjesti. Postali smo prirodni saveznici. ŽUC je svoje djelovanje izvodio iz onog dijela feminističkog pokreta koji nije težio postići jednakost žena i muškaraca tako što bi i ženama postale dostupne tradicionalno muške uloge, kakva je, na primjer, ona povezana s vojskom ili ratovanjem. Naprotiv, one su vjerovale da se muškarci trebaju izjednačiti sa ženama tako što ne bi pribjegavali nasilju i oružju, nego bi sudjelovali u podizanju djece, kućanskom radu, pomaganju starijima i nemoćnima. To bi bio prvi korak ne samo k društvu bez vojske, već i k društvu bez militarističkih vrijednosti koje proizvode rat, opresiju, diskriminaciju i nasilje.

Ranjivom i osjetljivom mladiću, kakav sam tada bio, ŽUC je ponudio prijateljsko okruženje i utjehu. U narednim godinama, pridružilo nam se još nekoliko muškaraca, iako je ŽUC ostao prvenstveno ženska organizacija. Kao feministička i ženska grupa, ŽUC je našem političkom aktivizmu donio nekoliko novih i rijetkih kvaliteta. Žene su pazile jedna na drugu na sve moguće načine i to su činile baš u vrijeme kad je osjećaj pripadnosti široj društvenoj zajednici u Beogradu brzo nestajao. Solidarnost je postala naš moto, pa smo je pokušavali širiti i dijeliti u toku rada s izbjeglicama, dezerterima ili bilo kojom drugom žrtvom rata i diskriminacije. Prostorije ŽUC-a postale su neka vrsta komune u kojoj smo radili, kuhali, jeli, pa i spavali, ako smo zbog posla ili razgovora ostali dokasna. Često je netko od nas bio pogođen osobnim gubitkom ili nekom drugom nesrećom. Mnogi nisu znali gdje su njihovi bližnji niti jesu li uopće živi. Svi smo bili uronjeni u strah i ljutnju stalno tragajući za smislom onoga što smo radili i u što smo vjerovali. Osjećaj zajedništva nas je spasio i pomogao da nastavimo čak i u najtežim uvjetima. Često bismo se okupljali i samo zato da odagnamo strah pjesmom i igrom. Zajednički obroci i zabave bili su jednako važni kao rad, pisanje i protestna stajanja na ulici. Iako ne znam je li to dobro ili loše, stopili smo život s aktivizmom. I mada nam je to pomoglo da preživimo, gubljenje granice između ove dvije sfere činilo nas je ponekad neusredotočenima. Osim toga, bilo nam je jako teško da se „izvučemo“ iz takvog načina života po završetku rata, kad su veze među nama počele slabjeti.

ŽUC je u ratu – i sve do danas – ostao susretljiv, otvoren i proaktivan, što je privuklo mnogo mladih žena i muškaraca, dok su druge antiratne organizacije patile od „buržjskih“ konvencija i hijerarhijskog ustroja i odlučivanja, pa su na taj način stvarale i prepreke za pridruživanje drugih. Jedan primjer je taj što smo se u ŽUC-u oslovljavali s „ti“ neovisno o starosti, spolu ili statusu. Bez obzira na to, ni ŽUC niti bilo koja druga antiratna organizacija u bivšoj Jugoslaviji nije imala masovnu podršku. Po mom mišljenju ima nekoliko razloga kojima bi se mogla objasniti slabost antiratnog angažmana. Prvo, sama ideja građanskog aktivizma, čak i ako je sporadično postojala

u jugoslavenskom političkom prostoru, zamrla je zbog monizma Komunističke partije. Budući da je Partija organizirala, upravljala ili kontrolirala sve aktivnosti, oni koji nisu bili članovi Partije, a naročito mladi ljudi, izgubili su entuzijizam i vjeru da i sami mogu nešto promijeniti. Svaki aktivizam „mirisao“ je na bliskost s Partijom ili nekim drugim izvorom moći. Još jedna posljedica striktno partijske kontrole građanskih inicijativa u zemlji u kojoj je većina lidera i partijskih članova dolazila iz ruralnih, patrijarhalnih i konzervativnih područja, bilo je odsustvo empatije za „drugost“, nezavisno od toga je li se ona odnosila na invalidnost, seksualnu orijentaciju ili neki životni stil. Tijekom mog višegodišnjeg aktivizma, vidio sam koliko se mirovni pokret, koji je tada nastajao u Srbiji i u drugim bivšim jugoslavenskim republikama, često neuspješno trudio da istakne svoju različitost od *mainstreama* i postane alternativan, i to ne samo u političkom smislu odbijanja nacionalizma, već i po pitanju grupne kulture i načina rada. ŽUC je, u tom je pogledu, bio važan izuzetak. Također, mislim da se odsustvo masovne podrške može pripisati i godinama nacionalističke propagande koje su ljude učinile sumnjičavima i ksenofobičnima, ako ne i otvoreno šovinistički nastrojenima. Konačno, ne bi trebalo zaboraviti ni efekte osude i represije kojima smo bili konstantno izloženi. Bili su potrebni hrabrost i jaka osobna motivacija kako bi se netko priključio našim aktivnostima koje se nisu mogle obavljati „parcijalno“ jer je na grupu i aktivizam odlazilo mnogo energije i vremena.

Jezgro ŽUC-a činilo je nekoliko feministkinja koje su u ženskim i ljudsko-pravnim grupama bile aktivne još od 1970-ih. Njihov ideološki i praktični zaključak da komunistički režim nije uspio na odgovarajući način posvetiti se važnim ženskim pitanjima, potaknuo ih je na osnivanje prvih političkih grupa i organizacija tijekom 1980-ih. Do 1991. one su bile iskusne aktivistkinje s međunarodnim kontaktima. Porast nacionalizma i pripreme za rat bili su najveća prijetnja desetljećima ženske borbe, pa stoga ne čudi što su im feministkinje među prvima pružile otpor. Na prilično neobičan način, pridružile su im se neke od majki koje su upoznale tijekom prosvjeda kojima se zahtijevalo vraćanje vojnika iz JNA. Pokret majki bio je jedna od politički najviše izmanipuliranih i zlouporabljenih inicijativa u bivšoj Jugoslaviji, što se vidjelo kada su neke majke, čiji su sinovi napustili JNA, poslije zauzele nacionalistički stav. U Hrvatskoj su majke stvorile organizaciju Bedem ljubavi koja je postala jedan od nosilaca nacionalističke propagande, dok se u Srbiji ovaj protest uglavnom vezivao za kontroverznu ulogu Nene Kunijević. Pa ipak, nekoliko „majki“, koje su se priključile ŽUC-u, ostale su dosljedne svojim principima i nastavile s aktivizmom i onda kad su se njihovi sinovi vratili kući. Iako su još trebale učiti o feminizmu, sve su brzo prihvatile žensku solidarnost. Poslije su nam se pridružile i žene izbjegle iz Bosne i Hercegovine, kao i mnogi drugi ljudi, različite starosti i spola, društvenog statusa i etničke pripadnosti. Ova je raznolikost značila da smo bili jedna nasumce skupljena grupa koja je, umjesto bilo kakvog profesionalnog kriterija, bila povezana otporom ratu, nacionalizmu i nasilju. Iako smo uživali u spontano kreiranoj šarolikosti, često nam je stvarala i konflikte za čije je rješenje trebalo ulagati dodatni napor.

Tijekom ratnih godina, ŽUC je svake srijede, kao i u mnogim drugim prilikama, održavao ulične proteste protiv rata i neumorno radio na širenju kontra-informacija, pružanju podrške izbjeglicama i mirovnom obrazovanju. U ŽUC-u nije bilo mnogo

podjele rada, ali sam ja neslužbeno bio „zadužen“ za pitanja prigovora savjesti i dezerterstva. ŽUC se od svog nastanka u listopadu 1991. otvoreno solidarizirao sa svima koji su odbijali odlazak na frontu, tražeći pomilovanje za dezertere i zahtijevajući prekid mobilizacije. Oni koji su odbili poziv u rat ili dezertirali imali su dvije opcije: skrivati se ili napustiti zemlju. CAA i poslije Jugoslavenski komitet pravnika za ljudska prava nudili su pravnu pomoć, ali mi smo željeli pružiti više – jasnu moralnu, emocionalnu, a ponekad i praktičnu podršku. Naravno da tako nešto nije bilo lako. Nitko nije želio o tim stvarima otvoreno govoriti. Koristeći se osobnim vezama uspjeli smo ostvariti kontakt s nekim muškarcima koji su pobjegli iz vojske ili su se plašili mobilizacije. Pokušavali smo im pronaći sklonište, angažirati odvjetnike ili im omogućiti da napuste zemlju – što je svakako bilo najteže.

Ništa od ovoga što sam spomenuo ne bi bilo moguće bez suradnje i podrške koju smo dobivali iz inozemstva. ŽUC je od samog početka radio na stvaranju jake mreže međunarodne solidarnosti. Tijekom godina učvrstili smo veze s antimilitarističkim i antiratnim grupama iz cijele Evrope, naročito iz Njemačke, Italije i Španjolske. Povezali smo se i s međunarodnim antimilitarističkim organizacijama – War Resisters Internationa l(WRI), Amnesty International, Europski biro za prigovor savjesti (European Bureau for Conscientious Objection – EBCO), Njemačko mirovno društvo (Deutsche Friedensgesellschaft – DFG), Španjolski pokret za prigovor savjesti (MOC), da spomenem samo neke. Njihova je podrška neizmjerena, ne samo u pogledu humanitarne pomoći koja je, uz naše posredovanje, stigla do izbjeglica, dezertera i drugih žrtava rata, već i u smislu moralnog i političkog oslonca koji je naš očaj često pretvarao u nadu. Govorili su nam o drugim konfliktima u svijetu i strategijama koje su koristili kako bi se suprotstavili ratu i nasilju; širili su naše horizonte i unapređivali našu taktiku. Neki su od njih došli volontirati i ostali su s nama godinama, drugi su povremeno navraćali, treći su lobirali u svojim zemljama, ali su svi sudjelovali u stvaranju jednog pokreta i imali isti cilj. Nažalost, međunarodna solidarnost nije se uvijek razumijevala na pravi način. Neki naši primatelji pomoći, koja je stigla u znak solidarnosti, navikli su se na ulogu „žrtve“ iz koje nikako nisu željeli izaći, dok su se oni koji su tu pomoć pružali ponekad prema nama odnosili paternalistički. Često smo preko tih problema brzo prelazili zbog iscrpljenosti ili prezauzetosti dnevnim obavezama.

Kako bismo svoje prijatelje mirovne aktiviste, ali i druge ljude diljem svijeta, informirali o onom što se dešavalo, organizirali smo kontra-informativne kampanje i izvještavali o pitanjima koja su službeni mediji zanemarivali. Ja sam pisao o mobilizaciji i suđenjima dezerterima i prigovaračima savjesti. Poslije smo skupili i na četiri jezika objavili taj materijal (Aleksov 1995). U Srbiji je bilo teško javno promovirati otpor ratu. Samo je politički mjesečnik *Republika*, iako u vrlo maloj nakladi, redovito podržavao pojedince i grupe koje su se suprotstavljale ratu. Objavili su i nekoliko mojih članaka.³ Pokušavajući narušiti medijsku izolaciju između 1996. i 1998., gotovo samostalno pokrenuo sam i pripremio devet brojeva specijalnog glasila posvećenog

³ Bojan Aleksov, Prigovor savjesti, *Republika* 83–84 (1994), str. 23, i Žilavi militarizam: ratno okruženje i njegove posljedice, *Republika* 100 (1994), str. 24.

prigovoru savjesti – *Prigovor*, koji smo štampali i distribuirali zajedno s izbjegličkom publikacijom *Odgovor*. Kada su se između 1997. i 1998. strah i apatija smanjili, pokrenuli smo kampanju za podršku Pavlu Božiću koji je bio prigovarač savjesti iz vjerskih razloga. Podržavajući Pavla, upoznao sam nazarene, religijsku sektu aktivnu u Srbiji i Jugoslaviji od druge polovice 19. stoljeća. Generacije pripadnika ove vjerske grupe provele su svoje najbolje godine u zatvoru, a Pavle je bio posljednji u nizu. Od Pavla i nazarena učio sam o njihovom shvaćanju i povinovanju Kristovom Govoru na gori, kao i o žrtvama koje su nazareni spremni podnijeti za svoju vjeru. S još jednim aktivistom posjetio sam Pavla u zatvoru dok je služio ponovljenu kaznu za odbijanje vojne službe i bio potresen vjerskim himnama (pojanjima) koje su nazareni pjevali ispred zatvorske zgrade u znak podrške svom članu. Tako mi je aktivizam pomogao da otkrijem ovaj vjerski pokret i bolje razumijem ulogu koju je odigrao u historiji Srbije i Mađarske, što je poslije postala tema moje doktorske disertacije.

Drugi dio mog angažmana odnosio se na promociju prigovora savjesti. U Srbiji je prigovor savjesti ušao u Ustav, ali nije zakonski reguliran pa je još bio kažnjiv, nemoguć i nepoznat. Organizirali smo javna događanja svakog 15. svibnja, na Svjetski dan prigovora savjesti, pisali o toj temi, štampali letke, ali se naša poruka sporo širila. Jednom prilikom smo sasvim slučajno naišli na neočekivane saveznike koji su nam pomogli u ovoj namjeri i uključili u našu inicijativu mnogo mladih ljudi. Naime, dok smo radili u izbjegličkim kampovima i putovali po Srbiji, upoznali smo grupu mladih koji su slušali i svirali *hardcore* muziku i identificirali se kao anarho-pankeri. Ubrzo su postali naša najjača podrška i pridonijeli starosnoj, spolnoj i socijalnoj šarolikosti ŽUC-a. Bilo ih je iz Smederevske Palanke, Kraljeva, Kragujevca, Sombora i mnogih drugih mjesta. S obzirom na to da su funkcionirali kao mreža, koristili smo njihove koncerte i festivale kako bismo promovirali prigovor savjesti, a također smo u tim gradovima dijelili letke i organizirali skupove, predavanja i prosvjede. Tako smo shvatili da su naše akcije u unutrašnjosti Srbije nailazile na bolji prijem od onih u Beogradu gdje su ljudi često s arogancijom karakterističnom za veliki grad odbacivali naš alternativni, i po njima beskoristan, aktivizam. Anarho-pankeri i fanovi *hardcorea* su, dakle, bili veliko pojačanje našem angažmanu, a meni su otvorili vrata u svijet sasvim drugačije glazbe. Postali smo bliski prijatelji, što je za mene bilo isto toliko novo i različito koliko i prije uspostavljene veze s feministkinjama, majkama vojnika i nazarenima. U ljeto 1995. velika grupa nas je putovala na Ikariju, otok u Egejskom moru, kako bi sudjelovali na skupu europskih prigovarača savjesti. Upoznavanje drugih Europljana koji se suprotstavljaju ratu je za naše nove aktiviste bilo isto onako duboko i važno iskustvo kao i za mene nekoliko godina prije. Diskusije, zajednički obroci, glazba i spavanje na plaži bili su kratak bijeg iz sive realnosti koja nas je čekala kod kuće.

U ljeto i jesen te godine suočili smo se s najjačom mobilizacijom u Srbiji od 1991., koja je naročito pogađala izbjeglice. Mnoge muškarce koji su poslije tragedije i protjerivanja iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine sigurnost potražili u Srbiji, hapsile su srbijanske policijske i paramilitarne snage i, često poslije torture, vraćale ih nazad na frontu. Mi smo bilježili sve te slučajeve, razgovarali s članovima obitelji, pisali izvještaje, proteste i apele. Ali nitko od nas nije mogao sakriti ili zaštititi nečijeg sina

ili supruga, osigurati mu pasoš ili mu izdati njemačku, francusku ili neku drugu vizu. Nismo uspijevali ni skrenuti pažnju važnijih medija ili utjecajnijih političkih snaga, bez obzira na neke simbolične pobjede, kakva je, na primjer, bila rezolucija Europskog parlamenta o dezerterima u bivšoj Jugoslaviji od 28. listopada 1993., ili rezolucija Savjeta Europe iz iste godine.⁴ Usprkos izjavama koje su „oštro osuđivale“ rat u Jugoslaviji, europske zemlje su odbijale prihvatiti dezertere i često su im zabranjivale ulaz u njihovu zemlju. Uvijek smo imali dojam da nije bilo dovoljno konsenzusa i entuzijazma među velikim silama da se spriječi ili zaustavi rat u bivšoj Jugoslaviji. U onim situacijama u kojima je takva volja pokazana, dezerteri i prigovarači su, paradoksalno, postajali objekt manipulacije. NATO je 1999. po Srbiji bacio milijune letaka pozivajući muškarce da se ne pridružuju srbijanskim vojnim snagama tijekom bombardiranja. Kada su stotine mladića pobjegle iz Srbije u Mađarsku, kako bi izbjegli učešće u ratu protiv NATO-a, očekivao sam da će konačno dobiti podršku koja im je bila potrebna. U Srbiji je tada sudovima prijavljeno 22 tisuće dezertiranja ili odbijanja vojnog poziva, a 7700 optužnica je podignuto za manje od godinu dana.⁵ Štoviše, većina je dezertera riskirala život prilikom bijega i ilegalnog prelaska granice. S obzirom na to da sam i sam tada bio u Budimpešti i upoznao mnoge od njih, koristio sam svoje znanje i kontakte da alarmiram međunarodnu javnost. Međunarodne organizacije za ljudska prava tvrdile su da dezerteri iz Srbije, prema Ženevskoj konvenciji, mogu dobiti status izbjeglica. Europski parlament je 6. svibnja 1999. ponovno usvojio rezoluciju o situaciji na Kosovu, gdje je u točki 13. pozvao zemlje članice da dezerterima iz Jugoslavenske armije dozvole privremeni boravak na tlu Europske unije. Uspio sam privoljeti nekoliko važnijih novina i televizijskih stanica da naprave reportažu o ovoj situaciji koja je izgledala prilično jasno – muškarci su pobjegli iz ratnog sukoba i nisu se povinovali naređenjima političkih vođa optuženih za ratne zločine. Ipak, ni UNHCR, niti neka zemlja članica NATO-a nikada ih nije tretirala kao izbjeglice. Mađarske vlasti bile su ostavljene da se same njima bave i odbile su im pružiti legalan boravak ili pomoć. U suradnji s Amnesty Internationalom, vodio sam kampanju u njihovo ime koju smo nazvali „Sigurna kuća“ koja je tim ljudima omogućila da prežive u „sivoj zoni“. Koristeći se mrežama podrške u Njemačkoj, nekolicini njih sam uspio pomoći da odu u ovu zemlju koja je određenom broju dezertera pružila azil. Ostali su – opet uz pomoć privatnih kontakata – otišli u druge zemlje.

Najvažniji i najosjetljiviji aspekt našeg rada bile su veze s grupama iz drugih dijelova bivše Jugoslavije, naročito iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, jer su te dvije

⁴ Resolution 1042 (1994) on Deserters and Draft Resisters From the Republics of the Former Yugoslavia. www.assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta94/ERES1042.htm (pristupljeno 30. srpnja 2012.). Vidjeti također: Vesna Bjekic i Ozrenka Radulovic, *A Right to Desert, Index on Censorship* 23 (1994) 1–2, str. 156–7.

⁵ *Oči boje fronta: Projekat Centra za antiratnu akciju o licima koja se nisu odazvala vojnom pozivu ili su pobjegli iz Vojske Jugoslavije tokom NATO intervencije u SR Jugoslaviji* (Beograd: Centar za antiratnu akciju, 2000.), str. 34–5. U godini između NATO bombardiranja i pada Miloševića, vojni sudovi su, na temelju tih optužnica, osudili 970 ljudi na kazne od jedne do sedam godina zatvora.

zemlje smatrane „neprijateljskom“ stranom. S obzirom na to da su telefonske linije bile oštećene, održavanje kontakta je bilo gotovo nemoguće. Ali, naši prijatelji iz inozemstva su opet priskočili u pomoć. Uspostavili su prvu elektroničku mrežu Zamir, organizirali okupljanja u Mohaču u Mađarskoj ili nas, pak, pozivali na sastanke u trećim zemljama. Već sam na svom prvom putu u Larzac upoznao Zorana Oštrića i Roberta Spiza iz Antiratne kampanje Hrvatske. Poslije su naši kontakti postali češći i mi smo se radovali svakoj prilici da se sretnemo i čujemo što naši prijatelji aktivisti iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine imaju za reći. Odbijajući podjele, govor mržnje i propagandu ili izolaciju koja dolazi kroz neznanje, trudili smo se da naše oči i uši uvijek budu otvorene za druga mišljenja. Osjećali smo se osnaženim jer smo znali i svjedočili o „drugoj“ strani. Bilo nam je posebno važno da uspostavimo i održimo veze s ratom razorenom Bosnom i Hercegovinom. Naša je najveća pobjeda to što su dvije žene iz Bosne prvi put sudjelovale na godišnjem okupljanju ŽUC-a. Nije bilo dovoljno što smo mi sami bili svjedoci/svjedokinje, već smo smatrali ključnim da ove žene i muškarci imaju priliku govoriti o svom angažmanu u ratnim uvjetima. Proveo sam cijeli dan na granici čekajući ih i onda putovao s njima do Novog Sada gdje je naš skup održan. Osjećali smo da su granice naš najveći neprijatelj i neumorno se trudili da ih prijeđemo. Ali, ni tu europske države i njihove birokracije nisu pokazale razumijevanje ili solidarnost prema civilima i mirovnim aktivistima/aktivistkinjama. Sloboda kretanja bila nam je ograničena vizama uvedenim 1991., pa smo često bili izloženi poniženjima u našem naporu da ih dobijemo. Putovanje na „drugu stranu“ i upoznavanje tamošnjih aktivista/aktivistkinja bili su samo prvi korak. Nadilaženje razlika i zajednički rad pokazali su se mnogo kompleksnijim.

U pogledu pristupa, oduvijek mi se činilo da smo mi bili mnogo impulzivniji, radikalniji i buntovniji, dok su mirovni aktivisti u Zagrebu bili sustavniji i orijentirani k dugoročnim ciljevima. Ili – da budem još otvoreniji – mnogi od nas su mislili da su oni bili suviše pomirljivi prema novoj hrvatskoj državi, dok su neki od njih mislili da smo mi samo beskorisni jugonostalgičari. I iako nešto od ovoga i može biti točno iz današnje perspektive, jasno je da smo bili određeni kontekstom u kojem smo djelovali, pa nismo mogli učiniti mnogo izvan toga. Kako sam već naveo, civilno društvo je bilo tek u povoju u komunističkoj Jugoslaviji, i osim osobnih veza između umjetnika, intelektualaca i nekih aktivista (na primjer, feministkinja i ekologa) i nije bilo temelja za mirovni angažman. Sretali smo se, razmjenjivali stavove, objavljivali ih u knjigama i izvještajima, ali nismo imali ni sredstava ni načina da provedemo nešto konkretnije. Sredstva za financiranje mirovnih inicijativa na prostoru bivše Jugoslavije dolazila su gotovo isključivo od naših prijatelja i aktivističkih mreža u inozemstvu. Ne moram ni spominjati da je to bilo dovoljno samo za naše „simbolične“ aktivnosti. Prošle su godine prije nego što je u Pakracu zaista zaživio zajednički projekt Centra za antiratnu akciju i Antiratne kampanje Hrvatske.

Bilo je još teže premostiti razlike između nas i aktivista/aktivistkinja iz Bosne i Hercegovine. Rat kojem smo se mi suprotstavljali u Beogradu i Zagrebu, odvijao se najvećim dijelom upravo u Bosni. Pa ipak, status žrtve nije dovoljan za pojavu antiratnog aktivizma kojeg su ratni uvjeti učinili gotovo nemogućim. Tradicionalno patrijarhalne i autoritarne strukture ostale su po mom mišljenju u Bosni i Hercegovini

netaknute i vrlo jake, jer je, za razliku od drugih dijelova Jugoslavije, tamo sve do kraja 1980-ih vlast lokalnih funkcionara komunističke partije bila neprikosnovena. Ovo je također spriječilo veći otpor i aktivistički angažman u Bosni i Hercegovini. Dugo nismo imali nikakve kontakte osim nekoliko privatnih veza. Kad su se pojavile grupe za podršku žrtvama silovanja i poslije Majke Srebrenice, bili smo nestrpljivi da se s njima povežemo, iako je naš aktivizam bio drugačiji od njihovog. Bilo je naročito teško naći partnere među bosanskim Srbima jer smo mi njihove političke lidere jasno označili kao kriminalce, što je za njih bilo neprihvatljivo. Mnogi su bosanski Srbi patili isto koliko i bosanski Muslimani, posebno ako su živjeli u gradovima pod muslimanskom kontrolom, ali je ljudima u antiratnim inicijativama u Srbiji i u svijetu trebalo mnogo vremena da to priznaju. Kako bih ilustrirao koliko je bilo opasno pokrenuti bilo kakvu akciju u Bosni i Hercegovini, spomenut ću da sam tamo bio uhapšen prilikom jednog boravka u Bijeljini s grupom Norvežana i pušten samo zahvaljujući intervenciji njihove ambasade. Pa ipak, ovo nije bilo ništa u usporedbi s onim što me je tek čekalo u mom rodnom gradu.

Napustio sam Beograd 1998. kako bih pohađao postdiplomski studij u Budimpešti i zbog toga privremeno prekinuo svoje antiratne i antimilitarističke aktivnosti. Međutim, rat na Kosovu i NATO intervencija u Srbiji opet su me potaknuli na akciju, pa sam, kako sam već spomenuo, pomagao dezerterima i prigovaračima savjesti koji su se našli u Mađarskoj. U ljeto 2000. vratio sam se u Beograd da bih pomogao ŽUC-u oko nevolja s Miloševićevim režimom koji je postajao sve nervozniji i represivniji. Tada me je 7. srpnja otela i mučila Miloševićeva Državna bezbednost. Sedam pripadnika ove službe me je 23 sata držalo bez vode, hrane i sna i pritom su mi prijekali, ispitivali me, tukli i ponižavali. Da bih bio oslobođen, morao sam priznati da sam bio uključen u antidržavnu djelatnost, a primorali su me i da potpišem – i kamerom snimili – izjavu da pristajem s njima surađivati u budućnosti. Kad sam se konačno dokopao slobode, bio sam skrhan i na savjet obitelji i odvjetnika odmah pobjegao u Crnu Goru. S još nekoliko žena koje su također pobjegle iz Srbije, prešli smo, nakon nekoliko dana, „zelenu granicu“ između Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Naposlijetku sam se našao u Berlinu gdje sam zatražio azil. Međutim, budući da je Milošević svrgnut krajem te godine, povukao sam svoj zahtjev i uz pomoć Fonda za humanitarno pravo 2001. podnio tužbu protiv države Srbije. Sud je u prvom stupnju presudio u moju korist i naložio ispriku i kompenzaciju. Nedugo zatim, Viši sud je poništio tu presudu i naredio ponavljanje procesa. Nakon godina odbijanja suradnje, Državna bezbednost je konačno identificirala sve počiniocce, ali su oni na sudu negirali svoju odgovornost. Poslije deset godina i brojnih legalnih i nelegalnih prepreka, drugostupanjski sud je moju tužbu proglasio neosnovanom. Više nego bilo što drugo, ovaj tegoban proces je za mene produžavao sva poniženja i zločinačku prirodu Miloševićevog režima kojeg smo se navodno oslobodili. Tek nedavno, nakon dvanaest godina, Apelacioni sud kao sud najviša instanca preinačio je prethodne odluke i naložio državi Srbiji da mi dodijeli 300 tisuća dinara kao odštetu za pretrpljenu „povredu ugleda i časti“ od strane Službe državne bezbednosti.

Odlazak Miloševića i njegovog represivnog aparata omogućio je doduše ŽUC-u da poslije 2000. organizira solidnu antimilitarističku mrežu u koju su ušle mnoge

nevladine organizacije iz Srbije i Crne Gore. Sljedeće godine, 15. svibnja je prvi put proslavljen u 17 gradova Srbije, iako ne bez problema. Ta mreža je konačno bila u mogućnosti da otvoreno promovira prigovor savjesti i založi se za skraćenje vojnog roka, pa sam se i ja vratio u Srbiju kako bih sudjelovao u nekim javnim događajima. Nekoliko godina poslije, obavezno služenje vojnog roka je ukinuto, ne zbog naše kampanje, nego, kao i u drugim dijelovima svijeta, zbog uvođenja profesionalne vojne službe koja se smatra efikasnijom s financijske i praktične točke gledišta.

RAZMIŠLJANJA O AKTIVIZMU

Kad sam počeo razmišljati o svom antiratnom aktivizmu i pripremati se za pisanje ovog teksta, istražio sam što su drugi napisali na ovu temu. Nažalost, našao sam samo nekoliko analiza i nekoliko kratkih pregleda.⁶ Dvije autorice koje su se na analitički način posvetile ovom pitanju su Dević (1997) i Fridman (2011). Fridman je napravila i nekoliko dugih intervjua sa mnom u okviru studije o „alternativnim glasovima“ protiv rata i militarizma. Sasvim se slažem s njenim zaključkom da smo, „suprotstavljajući se poricanju i tišini, pomaknuli granice postojećeg diskursa u Srbiji, što smo i platili marginalizacijom“ (Fridman 2011: 512). S distance od deset godina, i dalje mislim da je otpor ratovima ostao marginalna pojava, bez obzira na pluralnost formi u kojima se manifestirao, kao i na golemu simboličku važnost koju je imao. U procesu raspada Jugoslavije i u toku ratova na njenom teritoriju, velika je većina bivših Jugoslavena podržavala ratnohuškačka etnička rukovodstva ili se pak opredijelila za neaktivnost, što uostalom i čini većina ljudi u sličnim situacijama. Nedostatak tradicije otpora i političkog aktivizma, udružen s Miloševićevim medijima koji su nas stalno označavali kao „izdajnike“ bio je prepreka koju nismo mogli savladati.

Naša marginalnost možda djeluje kontradiktorno u svjetlu izvještaja o masivnom neodazivanju na vojni poziv i česte slučajeve dezerterstva između 1991. i 1992. Posljednji jugoslavenski ministar obrane general Veljko Kadijević, inzistirao je na tezi da su izbjegavanje mobilizacije i dezerterstvo faktori koju su u najvećoj mjeri ugrozili vojnu sposobnost JNA (Kadijević 1993). Po njemu su ova dva čina predstavljala „organiziranu sabotažu koja je u kritičnom trenutku vojnih operacija bila veći problem

⁶ Sljedeći pregledi su se pozabavili nezavisnim medijima mnogo više nego antiratnim inicijativama, ali svima je zajedničko da ne spominju prigovor savjesti: Ivan Torov, *The Resistance in Serbia*, u: *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*, ur. Jasmina Udovički i James Ridgeway (Daram: Duke University Press, 2000.), str. 247–66; Bojana Šušak, *Alternativa ratu*, u: *Srpska stana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov (Beograd: *Republika*, Vikom grafik i Građanska čitaonica, 1996.), str. 531–57. Postoji također opsežna literatura o prosvjedima organiziranim nakon što je Milošević poništio izbore koje je opozicija dobila u većini gradova 1996. Vidjeti, na primjer: Marija Babović *et al.*, *Ajmo, 'ajde, svi u šetnju!: građanski i studentski protest 96/97* (Beograd: Medija centar, 1997.); Mladen Lazić, ur., *Protest in Belgrade: Winter of Discontent* (Budimpešta: Central European University Press, 1997.); Stef Jansen, *The Streets of Belgrade. Urban space and protest identities in Serbia*, *Political Geography* 20 (2001), str. 35–55.

nego realna moć neprijateljskih snaga" (Kadijević 1993: 165). Pa ipak, mi smo baratali samo procjenama i „autsajderskim“ interpretacijama o opsegu, motivacijama i prirodi odbijanja učešća u ratu. Nijedna nije upućivala na bilo kakvu organiziranu snagu iza ovog uglavnom spontanog otpora. Nedavno je magazin *Vreme* proveo anketu o tim pitanjima⁷ i objavio podatak da se tijekom ljeta i jeseni 1991. pobunilo oko 50 tisuća vojnika i da se većina njih vratila kući, s fronte ili iz kasarni. Bilo je dramatičnih činova osobnog revolta, kakav je, na primjer, onaj Vladimira Živkovića iz Valjeva koji je s fronte u Beograd dovezao oklopno vozilo i parkirao ga ispred Narodne skupštine. Najtraumatičnije i simbolički najznakovitije je samoubojstvo Miroslava Milenkovića na stočnoj tržnici u Šidu 20. rujna 1991. Netom nakon što je bio mobiliziran, Milenković, radnik iz Gornjeg Milanovca i otac dvoje djece, suočio se s teškom odlukom. Njegova se jedinica bukvalno raspolutila. Na jednoj strani su bili oni koji su smatrani „patriotima“ i koji su poslušali naređenje da se prijeđe granica Hrvatske i krene u oružani sukob. Nasuprot njima stajali su „izdajnici“ koji su to naređenje odbili. Milenković se ubio između ta dva stroja i postao simbol bezumnosti ratovanja. Tijekom svakodnevnih protesta protiv rata, beogradski antiratni aktivisti/aktivistkinje skupljali su poruke (epitafe) posvećene njemu i objavili/objavile ih kao prvu antiratnu knjigu nazvanu *Grobnica za Miroslava Milenkovića*.⁸

Ipak, kako pokazuje i anketa *Vremena*, razlozi za odbijanje nošenja oružja bili su brojni. Neki se nisu željeli boriti kao pripadnici JNA, nego u sklopu formacija srbijanske armije. Mnogi su se žalili na nepripremljenost, zastarjelu opremu, nedostatak liderstva i opću konfuziju u JNA. Neki su se bez sumnje suprotstavljali građanskom ratu i dovodili u pitanje bilo kakvu mogućnost oružanog sukoba s dojučerašnjim sunarodnjacima. Međutim, vrlo je mali dio ovog otpora bio artikuliran i po svojoj prirodi antimilitaristički. Gotovo da nije bilo veze između pobunjenih vojnika i antiratnih aktivista/aktivistkinja iz Beograda ili drugih gradova. Zbog straha, stida ili konformizma, oni koji su izbjegavali vojni poziv činili su to u anonimnosti, pa čak i onda kad su se takvi slučajevi mjerili tisućama. Prema izvorima novinara *Vremena*, odaziv je bio oko 50% u Srbiji i samo 15% u Beogradu.⁹ Tisućama mladića prijetili su sudskim procesima.¹⁰

Bilo je i drugih razloga zbog kojih pobunjenici nisu uspostavljali vezu s antiratnim pokretom koji je tek nastajao. Na samom početku naš glas nije daleko dopirao, pa

⁷ Ofelija Backović, Miloš Vasić i Aleksandar Vasović, Spomenik neznanom dezertneru, *Vreme* 895, 28. veljače 2008. www.vreme.com/cms/view.php?id=592022&print=yes (pristupljeno 30. srpnja 2012.). Ova obimna i vrijedna studija nažalost nema reference i ne drži se metodoloških postulata. To je novinarski prikaz napisan u okviru većeg projekta o novim vojskama u bivšoj Jugoslaviji koji je financirala Europska unija.

⁸ *Grobnica za Miroslava Milenkovića: Beograđani protiv rata*. 1991. Beograd: UJDI, Helsinški parlament građana, Helsinški komitet, Ženski lobi, SDSS i Centar za antiratne akcije.

⁹ O. Backović, M. Vasić i A. Vasović, Spomenik neznanom dezertneru, *Vreme* 895, 28. veljače 2008., str. 2. www.vreme.com/cms/view.php?id=592022&print=yes (pristupljeno 30. srpnja 2012.).

¹⁰ Generalštab i Vlada su 1993. objavili samo službene brojke, tijekom diskusije o Zakonu o amnestiji. Po toj statistici, do kraja 1992. bilo je 13 672 kaznenih slučajeva (uglavnom dezerterstva i odbijanja odaziva). *Ibid.*, str. 9.

mnogi nisu ni bili svjesni naših akcija i našeg postojanja. S druge strane, neki od nas često su se pitali je li njihov otpor bio zaista antimilitaristički. Nažalost, izoliranost, samodovoljnost i samouvjerenost nekih beogradskih aktivista/aktivistkinja pridonosili su tome da se mnogi pobunjenici suzdrže od kontakta s nama. Većina aktivista/aktivistkinja u prijestolnici pripadala je sloju privilegirane jugoslavenske inteligencije i establišmenta, dok su pobunjeni vojnici uglavnom dolazili iz ruralnih područja. Bilo je i izuzetaka, naročito u Vojvodini, gdje smo uspostavili dobre veze s pobunjenicima protiv rata u selu Trešnjevac, čije je većinsko stanovništvo mađarske nacionalnosti.¹¹

Mnogi su pobunjenici protiv rata pobjegli iz Srbije i nastanili se u inozemstvu. I ovdje procjene variraju, neke idu čak i do stotinu tisuća i nemoguće ih je provjeriti. Od studenog 1991. muškarcima je bilo zabranjeno da napuste Srbiju bez dopuštenja lokalnog vojnog odsjeka. To je primoralo neke da potraže ilegalne načine kako bi otišli iz zemlje koja nije službeno bila u ratnom konfliktu. Susretao sam mnoge od njih u Berlinu, Amsterdamu, Londonu, Beču... Jedan broj njih je postao aktivan u mirovnim i humanitarnim organizacijama koje su se bavile bivšom Jugoslavijom. Drugi su se pridružili izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske i pokrenuli političke i kulturne inicijative. Mnogi se nisu vratili cijelo jedno desetljeće ili to još uvijek nisu učinili. Ovi ljudi su za mene u isto vrijeme nepobrojane žrtve i pobjednici ratova za jugoslavensko nasljeđe.

U toku svih tih godina ratova i mržnje, kao i mnogi drugi aktivisti, bio sam stalno rastrgan između potrebe da za rat i nesreće koje su ga pratile okrivim, s jedne strane, Miloševićev režim, a s druge, ljude u Srbiji. Na racionalnom nivou, znao sam kako da sudim o odgovornosti i razumio mehanizme donošenja odluka i moći. S druge strane, činjenica da sam godinama bio viđen kao „izdajica“, jer ne podržavam rat, na mene je imala razarajuće psihološke posljedice. Jednom prilikom me jedna aktivistkinja Žena u crnom na uličnim prosvjedima 1996. bukvalno držala kako bi me spriječila da ne izlijem svoj bijes na Miloševićeve pristalice koje su došle da „discipliniraju“ pobunjeni Beograd. Bio sam toliko ispunjen ljutnjom da me je morala podsjetiti da su i oni žrtve i da se moramo suzdržavati od napada bijesa i nasilja. Oni su bili moj narod, ali sam ih mrzio. Samo godinu dana prije, hrvatske oružane snage, potpomognute Armijom Bosne i Hercegovine, u akciji Oluja preuzele su kontrolu nad Krajinom koja je bila u rukama lokalnih srpskih paramilitarnih formacija, kontroliranih iz Srbije, od 1991. Tijekom tog razdoblja, posjetio sam Krajinu nekoliko puta i bio svjedok protjerivanja nesrpskog življa i užasnih zločina učinjenih u naše (srpsko) ime. Skoro nitko od lokalnih Srba nije na to reagirao, ili nije smio reagirati jer su ove kriminalne radnje imale potporu iz Srbije. Kad su napadnuti u kolovozu 1995., Milošević im je uskratio podršku pa je gotovo cijelo srpsko stanovništvo Krajine – više od 200 tisuća ljudi, pobjeglo u Srbiju. Bili su potrebni dani, skoro cijeli tjedan, da taj konvoj stigne. Među njima bilo je mnogo djece i starih, dehidriranih, izgladnjelih, bolesnih i ranjenih. Kad se ta tragedija počela odigravati pred našim očima, odmah smo odlučili tim ljudima pomoći našim skromnim sredstvima bez

¹¹ Čak je i *The New Yorker* pisao o otporu ratu u ovom malom selu: Friedman (1993).

obzira na to što nikada nismo podržavali Srpsku Krajinu kao entitet ili ideju. Iz dana u dana, bez kraja i konca, stajao sam na granici zajedno s prijateljicama iz ŽUC-a, dijeleći vodu i mlijeko, razgovarajući s ljudima i tješeci ih po nesnosnoj vrućini. Nije bilo nikog drugog da im pomogne. U isto vrijeme, Milošević se odmarao u svom ljetnikovcu na nekoj planini. Nijedna institucija države Srbije nije učinila ništa. Nekoliko nacionalističkih organizacija organiziralo je protestni skup u centru Beograda, ali im se pridružio mali broj ljudi.

Tijekom više od dva desetljeća, politika srpskog rukovodstva bila je katastrofalna za narode bivše Jugoslavije, uključujući i Srbe same. Ipak, mnogo je Srba, ako ne i većina njih, podržavala taj režim. Čak su i muškarci moje generacije koji su prošli slična ili još teža iskušenja od mojih, rijetko postajali politički aktivni ili kritički nastrojeni. Dok sada razmišljam o svom aktivizmu, pitanje koje me još proganja je da li je i koliko dezerterstvo i odbijanje vojnog poziva imalo smisla za bilo kog drugog osim nekolicine nas direktno uključenih u antiratne inicijative. Ratovi su se nastavljali i uvijek nam je izgledalo da generali i političari koji su ih vodili imaju na raspolaganju dovoljno topovskog mesa. Masovno izbjegavanje mobilizacije potaknulo je Miloševića i JNA da dobrovoljcima u paravojsnim jedinicama dodijele status redovnih vojnika, što je otvorilo put nekim od najtežih zločina koji su počinjeni u jugoslavenskim sukobima.

Kad se Jugoslavija raspala, iz godine u godinu sam promatrao kako Srbija pod Miloševićem propada, kako se rastače njeno društveno tkivo i uništava kultura i privreda, sve dok se navodno vodila borba za „nacionalnu stvar“. Njegov je režim, kao i mnogi drugi autoritarni režimi, konačno pao onda kad je izgubio podršku vlastitih struktura, kakve su vojska i policija, koje u određenom trenutku shvate da inzistiranje na opstanku takvog političkog rukovodstva i za njih same može biti rizično i skupo. Štoviše, strani faktori su se konačno usuglasili i podržali opoziciju u preuzimanju vlasti.

Za nas, antiratne aktiviste/aktivistkinje, promjena režima stvorila je nove mogućnosti i pokrenula stare sumnje. Milošević, žiža našeg nezadovoljstva, nestao je, ali je iza sebe ostavio skoro netaknute strukture i mentalitete koji su mu omogućili da tako dugo bude na vlasti. Zajedno s mojim prijateljima aktivistima iz 1990-ih, često sam se pitao jesmo li ikada uspjeli promijeniti neku matricu, odnos ili način razmišljanja u našem društvu. Što se dogodilo s energijom koju smo pronašli u sebi i u antiratnim i antirežimskim grupama? Jesmo li uspjeli njom osnažiti druge i nešto promijeniti ili smo je iscrpili samo na sebe? S obzirom na to koliko su nas pritiskali političko i društveno okruženje, ali i vlastiti ciljevi i očekivanja, često smo probleme vezane za međuljudske odnose i timski rad ostavljali po strani. Željeli smo dati prioritet drugim zadacima čije bismo rezultate mogli lakše postići i izmjeriti. Mnogi nisu mogli podnijeti taj napor. Dugo smo živjeli u grozničavom tempu aktivističkog života i poricali da smo i sami bili u opasnosti, pa se nismo pripremili za hapšenja, zlostavljanja i torture. Kad sam se i sam našao u takvoj situaciji, osjećao sam se prestrašenim i bespomoćnim. Danas, iz ove perspektive, razumijem da se

naši problemi nisu pojavljivali samo zbog naših slabosti, već više zbog toga što smo svoja očekivanja, pa možda i svoje principe, postavili suviše visoko.

Za kraj mogu reći da sam zadovoljan što mi je aktivan otpor ratovima pomogao da djelomično prevladam krivicu i stid koje sam osjećao zato što sam u Armiji ostavio prijatelje. Tijekom dugogodišnjeg aktivizma stekao sam, dijelio i uživao u divnim vrijednostima solidarnosti, suosjećanja i razumijevanja. Promijenio sam se zauvijek pa i dalje dijelim ove vrijednosti iako se više intenzivno ne bavim aktivizmom. Godinama sam bio inspiriran izuzetnim ljudima iz cijelog svijeta koji su nam pružili ruku prijateljstva. Naučio sam o životu ono čemu me nijedna škola niti knjiga nikada ne bi mogla podučiti i otkrio sam što sve ljudi u teškim vremenima mogu učiniti jedni za druge. Kad sam pobjegao iz Beograda, najdragocjenija pomoć, potpora i razumijevanje došli su od mojih njemačkih prijatelja. Budući da ovom prilikom prvi put dijelim svoje iskustvo s drugima, želio bih na kraju izraziti zahvalnost svim „ženama u crnom“, kao i mojim prijateljima antimilitarističkim aktivistima: Dejanu Nebrigiću koji više nije s nama, Jovani Vuković, Darku Kovačevu, Stevanu Ćurčiji, Igoru Seke, Srđanu Kneževiću, Vladimiru Markoviću, Bojanu Tončiću, Draganu Stjepanoviću i mnogim drugim prijateljima i aktivistima u bivšoj Jugoslaviji i diljem svijeta.

LITERATURA

- Aleksov, Bojan ur. 1995. *Disertori dalla guerra in ex Jugoslavia*. Parma: Alfabeta.
- Bilić, Bojan i Vesna Janković, ur. 2012. *Resisting the Evil: (Post-)Yugoslav Anti-War Contention*. Baden Baden: Nomos.
- Delpla, Isabelle, Xavier Bougarel i Jean-Louis Fournel, ur. 2012. *Investigating Srebrenica. Institutions, Facts, Responsibilities*. Oxford: Berghahn.
- Dević, Ana. 1997. Anti-War Initiatives and the Un-Making of Civic Identities in the Former Yugoslav Republics. *Journal of Historical Sociology* 10: 127–156.
- Ellis, Carolyn S. i Arthur P. Bochner. 2006. Analyzing Analytic Autoethnography: An Autopsy. *Journal of Contemporary Ethnography* 35, 4: 429–449.
- Fridman, Orli. 2011. "It was like fighting our own people": anti-war activism in Serbia during the 1990s. *Nationalities Papers* 39: 507–522.
- Friedman, Vanessa. 1993. The Talk of the Town, "Right On, Log On". *The New Yorker*, 27. prosinca 1993.
- Geiger, Vladimir. 2003. Osvrt na važniju literaturu o Bleiburgu 1945. *Časopis za suvremenu povijest* 35/1: 189–216.
- Gordy, Eric D. 1999. *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*. University Park: Pennsylvania State University Press.

- Gow, James. 1992. *Legitimacy and the Military: the Yugoslav Crisis*. London: Pinter.
- Janković, Vesna i Nikola Mokravić, ur. 2011. *Antiratna kampanja 1991–2011. Neispričana povijest*. Zagreb: Documenta.
- Jansen, Stef. 2001. The Streets of Belgrade. Urban Space and Protest Identities in Serbia. *Political Geography* 20, 1: 35–55.
- Kadijević, Veljko. 1993. *Moje viđenje raspada: vojska bez države*. Beograd: Politika.
- Marijan, Davor. 2008. *Slom Titove Armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987.–1992*. Zagreb: Tehnička knjiga – Hrvatski institut za povijest.
- Paunović, Žarko. 1995. Mirovne aktivnosti u Srbiji: između inicijativa i pokreta. *Filozofija i društvo*, 20:107–125.
- Portmann, Michael. 2004. *Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after WWII (1943-1950)*. Beč: Grin Verlag.
- Rohde, David. 1998. *Endgame: the Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre since World War II*. Boulder: Westview Press.
- Stojković, Dragan. 2011. Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine. *Republika*, 492–493. www.republika.co.rs/492-493/20.html (pristupljeno 30. srpnja 2012.).

RESISTING THE YUGOSLAV WARS: TOWARDS AN AUTOETHNOGRAPHY

Bojan Aleksov

Summary

Despite some massive protests and draft evasion, anti-war activism in the former Yugoslavia remained a minority affair. Centred on my own activist trajectory, my observations and analysis focus on the most controversial and least documented issues of conscientious objection and military desertion that were my main concerns during the 1991–1999 period. In addition, I briefly contextualise anti-militarist and anti-war resistance in (ex-)Yugoslavia and account for various forces that have shaped it from the perennial role of mothers, to feminist anti-militarism, international activists, anarcho-punks and Jesus' Sermon on the Mount. The testimony of my involvement in the anti-war movement is structured around three themes of 'becoming an activist', 'being an activist' and 'thinking about activism'. It addresses the differences and the links between anti-war activists in the former Yugoslavia, who found themselves on opposite war ringsides as well as our contacts with international activists. Finally, it examines the impact of post-Yugoslav anti-militarism and the lessons it can offer to the international peace movement.

Key words: autoethnography, conscientious objection, desertion, anti-war activism, Serbia.

